

OTDK-dolgozat

Kora újkori boszorkányperek a Veszprém vármegyei
pápai járás területén

Lezárás dátuma: 2025. január 11.

Tartalom

1. Bevezetés.....	3
2. Történeti kontextus: Pápa és a járás rövid történelme a 16-18. században	4
2.1 Pápa a törökök elleni küzdelemben.....	4
2.2 A várbirtokosok sokasága.....	5
2.3 Pápa és környékének története a 18. században	6
2.4 Pápa belső konfliktusai a 18. században	8
2.4.1 Társadalmi változások Pápán a 17–18. században	9
2.4.2 Vallási és etnikai változások Pápán a 18. században.....	10
3. Pápai járás vallási összetétele a kora újkorban.....	11
4. A boszorkányperек jogi háttere és az úriszéki eljárások menete.....	12
4.1 Az úriszéki bíraskodás.....	12
4.2 A boszorkányperек jogi alapjai	15
5. A pápai járásban lezajlott perек és értelmezésük	19
5.1 Kis Mátyásné és Sólyom Jánosné ügye.....	19
5.2 Szabó Jánosné (Katalin) és Finta Benedekné (Erzsébet) pere	20
5.3 Fogas Bálintné (Kouach Katalin) pere	22
5.4 Farkas Margit ügyének töredéke	22
5.5 Bolla Tamásné pere	23
6. Összegzés	23
7. Bibliográfia.....	26
7.1 Forráskiadványok.....	26
7.2 Szakirodalom.....	26

1. Bevezetés

A Magyar Királyság 16–18. századi történelmében több településen is történtek boszorkányvádak és peres eljárások, ez alól Pápa és környéke sem kivétel. Az itt végbemenő perek száma bár nem nagy – mindössze öt –, de egyediségük kiemelkedő. Céлом az, hogy Pápa és környékének (járásának)¹ történeti és egyházi vizsgálatával, a korabeli úriszéki bíraskodás, és a hiedelemvilág bemutatásán keresztül értelmezzem a pereket és azok kimenetelét. Ez azért is fontos, mert a vizsgált területen bekövetkezett történeti események és az ország történetének általános, erre a területre is kiható vonatkozásai, valamint az itt végbement társadalmi változások és feszültségek mind alakították a boszorkányperek kimenetelét. Eme események és konfliktusok vázlatos bemutatása nélkül nem lehet értelmezni azokat a boszorkánypereket, amelyek a környéken megtörténtek. A dolgozat célja nem csak az, hogy bemutassa a boszorkánypereket, feltárja azok lefolyását, kimenetelét, hanem választ szeretne adni arra a kérdésre is, hogy miért nem volt Pápán és környékén nagyobb boszorkányüldözés a kora újkor folyamán. A perek feltárásához levéltári kutatást végeztem a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, a vizsgált periratok a Magyar Kamara archívumán belül a Miscellanea alatt találhatók. Ennek megtalálásában nagy segítségemre volt a Tóth G. Péter szerkesztette *A magyarországi boszorkányság forrása-inak katasztere 1408–1848* című munkája, melyben már összegyűjtve megtalálhatóak a perek levéltári jegyzéke.² Az esetek értelmezésében segítségemre volt a Schram Ferenc által szerkesztett, három kötetes, *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768* című forráskiadvány, mert ebben a gyűjteményben számos hasonló per kerül ismertetésre, valamint Varga Endre *Úriszék XVI–XVII. századi perszövegek* című kötetét használtam hasonló, módszertani okokból. Továbbá szerencsés módon a két szerző köteteiben az összes általam bemutatott boszorkányper eredeti iratai megtalálhatók, melyeket egybevetettem az eredeti levéltári anyaggal, és gondos munkájuk okán megállapíthattam, hogy nincs szükség a perek újbóli átírására ahhoz, hogy az elemzéseket elvégezhessem.

A boszorkányperek bemutatása folyamán támaszkodtam a korábbi kutatások eredményeire, főként a Kristóf Ildikó által írt „*Ördögi mesterséget nem cselekedtem.*” A

¹ A vizsgálat földrajzi alapjául a mai Pápai járást és a hozzá tartozó településeket veszem figyelembe. A járás, mint közigazgatási fogalom megjelenése éppen a kora újkorra tehető, a 16. században jelentek meg és a 18. század végére fejeződött be a kialakulásuk. A Pápai járás korabeli és a mai területe a perek vonatkozásában egyaránt gyakorlatilag Pápát és környékét jelenti.

² Azok a perek, melyeknek levéltári jegyzéke benne szerepel a könyvben, megtalálhatóak Tóth. G. Péter online adatbázisában is. <https://boszorkanykorok.hu/>

boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében című munkájára, valamint Kocsis Annamária *A Szabolcs, Szatmár és Bereg vármegyei boszorkányvadak társadalmi és kulturális háttere (1700–1783)* című PhD értekezésére. A két munka iránymutatásként szolgált számomra a dolgozat megírásában mind módszertanilag az elemzésekben, mind pedig a boszorkányperek feltárásának általános vonatkozásait, kérdésfelvetéseit és összefüggéseit illetően.

2. Történeti kontextus: Pápa és a járás rövid történelme a 16-18. században

2.1 Pápa a törökök elleni küzdelemben

Pápa környékén a törökök első megjelenése 1526 körülre tehető. Az első írott forrás ebből a korból 1531-ben keletkezett, az állami adóösszeírás szerint a vármegye nagy része ekkor már a törökök kezén volt.³ Azonban fontos leszögezni, hogy az oszmánok ekkor még nem foglalták el a várat, amit az is bizonyít, hogy az adózók száma folyamatos növekedést mutatott ebben az időszakban.⁴ Mégis, Buda 1541-es bevétele nagyban megváltoztatta az itt található vár funkcióját is. Tudvalevő volt, hogy egy új végvári vonalra lesz szükség a török ellen, melynek része kellett, hogy legyen Pápa is, mert a település egy középkori eredetű várral rendelkezett. Nem is kellett sokat várni az első török támadásra, amelyre 1543 őszén, Székesfehérvár elfoglalása után került sor.⁵ Az összecsapás a vár megszerzéséért nem nevezhető ostromnak, a törökök az ellenállás miatt elvonultak, akciójuk inkább lehetett figyelemelterelés, mint igazi támadás.

Pápa az oszmán hódítás időszakában alatt egyszer került az ellenség kezére, amikor Szinán nagyvezír (1506–1596) 1594 júliusában ostromolni kezdte Győr várát.⁶ Miután Győr elesett, megadásra felszólító levelet küldtek a pápai vár katonáinak, akik az éj leple alatt elmenekültek a várból, és így módon az harc nélkül a török kezére került,⁷ a település lakói pedig

³ Szakály Ferenc: Pápa a török korban. In: Kubinyi András (szerk.): Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa, 1994. 126. o.

⁴ Szakály 1994. 127. o.

⁵ Szakály 1994. 129. o.

⁶ Szakály 1994. 130. o.

⁷ Uo.

elmenekültek. A törökök pápai uralma nem tartott sokáig, mindössze három évig. Ez annak köszönhető, hogy mivel Bécs védelme miatt a megszállt Győr várát vissza kellett foglalni, az uralkodó és a Haditanács nem hagyhatta az ellenség kezén Pápát sem. Körülbelül 33 ezer fős hadsereg érkezett, és Miksa főherceg (1558–1618) vezetésével visszafoglalta Pápa várát a töröktől.⁸

Pápa újjáépítése még ezévben (1594) megkezdődött, valamint a település volt lakói is visszaköltöztek a helyiségbe. Körülbelül tíz évig tartott a település újbóli felépítése, mely időszak érintette a Bocskai vezette felkelést is. A térség ekkori ura Török István (1564–1618) főkapitány volt, aki a két oldal közül a császár pártjára állt, és még a felkelésre válaszul érkező ellencsapásokban is részt vett.⁹ A pápaiak kivették részüket Nagyvázsöny visszavételében is, mely Bocskai fennhatósága alatt állt ekkor. Ezt követően hosszabb időre véget ért a Pápát és környékét sújtó hadi események sorozata. Az oszmán csapatok még kétszer megpróbálták elfoglalni Pápa várát, de nem jártak sikerrel, 1663-ban nem sikerült bevenniük a várat, több társukat a kitörő védők kardélre hányták, majd a következő, 1683. évi támadás sem volt sokkal sikeresebb, a törökök elfoglalták ugyan, de csak másfél hónapig tudták megtartani Pápát.¹⁰

2.2 A várbirtokosok sokasága

A térség a 16–17. század folyamán többször is újabb család, ezáltal újabb birtokos kezébe került. A többszöri váltás hatással volt a térség életére is, ugyanis a birtokos volt az, aki egy-egy konfliktus esetén általában megszabta, hogy az uradalmon élők kinek a pártjára állnak majd abban a polgárháborús időszakban, amit a két király vetélkedésének is szokás nevezni a 16. században. Korszakunkat vizsgálva, 1528-ban Thurzó Elek (1490–1543), országbíró lett a várbirtokos. Az országbíró nem volt túl sikeres ebben a szerepben, ugyanis nem sikerült egyben tartania a pápai uradalmat.¹¹ Az új jelölt a tulajdonosi pozícióra Török Bálint (1502/1503–1550) lett, aki 1535-ben kapta meg az uradalmat hűsége miatt I. Ferdinándtól (ur. 1526–1564). Török Bálint hűsége sem tartott sokáig, ugyanis rá egy évre már Szapolyai János (ur. 1526–1540) pártján állt, akitől szintén megkapta a pápai uradalmat¹². Földbirtokosként a források szerint

⁸ Szakály 1994. 131. o. (A vár kis híján az ott lévő külföldi, idegen katonák gondatlansága miatt 1600-ban megint török kézbe került. Uo.)

⁹ Szakály 1994. 133. o.

¹⁰ Szakály 1994. 134. o.

¹¹ Uo.

¹² Szakály 1994. 135. o.

nem igazán állta meg a helyét ő sem, tengerként érkeztek be ellene a panaszok, minden birtokról, de ő sem maradhatott sokáig tulajdonos, mert a szultán magával hurcolta Isztambulba, és ott is halt meg 1550-ben.¹³

Az enyingi Török család ennek ellenére egészen 1618-ig tudta megőrizni és irányítani a pápai uradalmat; ebben az évben halt meg Török István, akivel férfiágon kihalt a család¹⁴. Az örökség hűgára, Zsuzsannára szállt, aki házasságot kötött Nyáry Pállal (1550 k.–1607), ezzel az uradalmat a Nyáry család birtokához kötve. A család fejének, Pálnak két gyermeke született, Miklós és Krisztina (1604–1641), rajtuk keresztül öröklődött tovább a birtok. Nyáry Miklós egy csere folytán átadta a birtok reá eső részét az Esterházyaknak, cserébe azok Turóc vármegyei területeikért. Végül Esterházy Miklós (1583–1645) beházasodása a Nyáry családba oldotta meg a birtokok egységének kérdését, ez a terület a nádor színrelépésétől kezdve az Esterházy család birtokához tartozzon. Nyáry Miklós 1626-ban hagyta el végleg a birtokot, ettől kezdve számítjuk az Esterházy család irányítását az uradalom területén, amely körülbelül háromszáz évig tartott – egyetlen alkalommal rövidebb időre megszakadt az Esterházyak uralma a térségben, amikor Esterházy Miklós zálogba adta Pápát gróf Csáky Lászlónak (1602?–1654) 1630 és 1648 között.¹⁵

Maga Esterházy Miklós ritkán fordult meg Pápán, inkább két idősebb fiára, Lászlóra (1625–1652) és Istvánra (1616–1641) hagyta annak irányítását. A nádor halála után Lászlóra, majd később annak két öccsére, Pálra (1635–1713) és Ferencre (1641–1683) szállt. Pápa ezidőben, a 17. században egyre fontosabb erődítménnyé vált, amitől a stratégiai jelentősége is megnőtt. Azzal, hogy az uralkodó parancsára a helyőrség költségeit a kamara fizette, Pápa királyi várrá vált, de mindeközben a kincstár nem szerezte meg a tulajdonjogot a térség felett.¹⁶

2.3 Pápa és környékének története a 18. században

Mivel 1683-ban a törökök kivonultak a térségből, aktuálissá vált a szükségtelen végvári várak lerombolásának kérdése. Pápa esetében ezért a vármegye közgyűlése összeült 1702-ben, és a

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Szakály 136-137. o.

¹⁶ Szakály 137. o.

vár fenntartását szorgalmazták.¹⁷ A vár lebontásának kérdése a kurucok felkelése miatt tovább tolódott, így az még jó pár évig fent maradt. A Rákóczi-szabadságharcból a pápaiak sem maradtak ki, bár csak az 1703. tavaszi indulás után fél évvel csatlakoztak, ekkor is az ott állomásozó tisztek kezdeményezésére.¹⁸ Azzal, hogy a kurucok oldalára pártoltak, fontos stratégiai pontot adtak át számukra. Rákóczi hívei Pápa földrajzi elhelyezkedése miatt jó rálátást szereztek a Dunántúl nagy részére. Mégis, a harcok nem várt negatív hatást gyakoroltak a településre, mert az alatt a hat év alatt, amíg a konfliktus tartott, nyolc alkalommal cserélt a település és a vár gazdát. 1704-ben háromszor, 1705-ben kétszer, majd egyszer 1707-ben, 1708-ban és 1709-ben is az ellenfelek kezében volt a vár.¹⁹ Az utolsó alkalommal véglegesen a császáriak uralma alá került Pápa. A felkelés folyamán a területet többször is felégették, feldúlták Pápát, a katonák elhajtották az ott élők állatait és több lakost is kivégeztek. A folyamatos harcok és megpróbáltatások megviselték az itt élő lakosságot is.

A 18. század folyamán Pápa az Esterházy család, azon belül a fraknoi ág²⁰ birtokának a központjává vált, ám ennek ellenére fontos leszögezni, hogy Pápa és az Esterházyak viszonya nem volt felhőtlen, ellentétük végigkísérte a századot²¹. Esterházy Ferenc halálát követően a birtokot három fia, József (1682–1748), Ferenc (1683–1758) és Antal (1676–1722) között osztott meg. Fivére, János utód nélkül halt meg. A két idősebb fivér – József és Ferenc – a Pápa-Ugod-Devecser birtokok élére álltak. Magát az ugod-devecseri uradalmat még a 17. század folyamán szerezték meg az Esterházyak az eladósodott Horváth-családtól²². Idősebb Esterházy Ferenc igyekezett fejleszteni a térséget és annak mezőgazdaságát is. Ebben nagy segítségére volt Bittó József, aki a gazdasági tevékenységet irányító tiszttartóból lett prefektus.²³ Ő volt az a személy, aki tartotta a közvetlen kapcsolatot a birtok tulajdonosával, sőt döntési joga is volt bizonyos esetekben. Eközben a járás életében komoly konfliktust okozott a német jobbágyok betelepítése 1737 és 1752 között²⁴. Mivel más környezetből érkeztek így nehezen tudtak alkalmazkodni egymáshoz.

¹⁷ Bánkuti Imre: Pápa története a török uralom végétől a szatmári békéig (1683–1711). In: Kubinyi András (szerk.): Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa, 1994. 202. o.

¹⁸ Bánkuti 1994. 202. o.

¹⁹ Bánkuti 1994. 208. o.

²⁰ Esterházy Miklós 1626-ban, a nádorrá való kinevezése után, egy évvel kapta meg Farknó várát és a grófi címet, így vele vette kezdetét az Esterházy család fraknoi ága. Fülöp Éva Mária: A pápa-ugod-devecseri Esterházy-uradalom megszervezése és gazdálkodása a 18. század folyamán. In: Kubinyi András (szerk.): Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa, 1994. 227. o.

²¹ Fülöp 1994. 233. o.

²² Fülöp 1994. 227. o.

²³ A prefektus az a személy, aki felügyeli a tisztviselők és az alkalmazottak munkáját, valamint részt vesz az uradalom gazdaságának és gazdálkodási menetének irányításában is. Fülöp 1994. 240. o.

²⁴ Fülöp 1994. 248. o.

A 18. század második fele a járás életében már háborúktól mentesen zajlott, inkább a belső problémák okoztak gondot. Esterházy Károly (1725–1799) hiába állította az uradalom élére Balogh Ferencet, aki tovább tudta fejleszteni a gazdaságot²⁵, a jobbágyok mégis egyre elégedetlenebbek voltak. 1765-ben elérte a hír az Esterházyakat, hogy Vas vármegyében a Batthyány-birtok jobbágyai zendülést szerveztek és a robot ellen tiltakoztak.²⁶ Az egész vármegye nyugtalan volt. 1765 augusztusában több településről érkezett a hír, hogy nem hajlandók a jobbágyok egy napnál több robotot végrehajtani. A pápaiak 1766 tavaszán tagadták meg a robotot.²⁷ Az Esterházyaknak gyorsan lépniük kellett. Próbálták azzal megoldani a problémát, hogy több falunak urbáriumot adtak, mégis, a megoldást végül csak az 1767. évi úrbérrendezés hozta meg.

2.4 Pápa belső konfliktusai a 18. században

Pápa 18. századi történelmét belső konfliktusok sokasága jellemezte. A település mezőváros volt ekkoriban, azonban lélekszáma, gazdasági szerepe miatt bármikor szabad királyi várossá válhatott volna²⁸. Ám Veszprémmel ellentétben Pápa lakói nem tettek lépéseket, hogy elnyerjék szabad királyi státusukat, mert az Esterházyakkal kötött szerződések biztosították számukra régi jogaikat, amivel megelégedtek.²⁹

Első kiváltságlevelüket még Albert királytól (ur. 1437–1439) kapták, 1439-ben, amelyben rögzítésre került, hogy a lakóknak mentességet biztosítanak a harmincadvám valól.³⁰ Eme kiváltságnak a megtartásáért a település folyamatos harcot vívott az uralkodókkal. A 18. század elején például I. Lipót (ur. 1657–1705) is megerősítette ezt a kiváltságot 1703-ban, és végül az utolsó uralkodó, aki elismerte Pápa eme jogát V. Ferdinánd volt (ur. 1835–1848) 1839-ben.³¹

²⁵ Fülöp 1994. 252. o.

²⁶ Fülöp 1994. 260. o.

²⁷ Uo.

²⁸ Hudi József: Pápa város önkormányzatai a 18. században (1730–1795). In: Kubinyi András (szerk.): Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa, 1994. 289. o.

²⁹ Hudi 1994. 289. o.

³⁰ Hudi 1994. 295. o.

³¹ Hudi 1994. 296. o.

2.4.1 Társadalmi változások Pápán a 17–18. században

Miután a 17. század utolsó harmadában megszűnt Pápa végvári jellege, a birtokosnak rendeznie kellett a mezőváros átalakuló társadalmának jogi helyzetét is. A végvári státusz elvesztésének hatására a 18. század elejére összeolvadt a korábban két különböző rétegbe tartozó polgárok és várkatonák rétege. Ifjabb Esterházy Ferenc ki akarta használni az érdekellentéteket, amelyek kialakultak a pápai lakosok csoportjai között, ezért külön kötött szerződést a külsővárosban és a belsővárosban lakó polgárokkal. A tárgyalások a kérdés rendezésére a Rákóczi-szabadságharc után jóval, csak 1730-ban kezdődtek meg érdemben, melynek során a majorbéliek – külvárosiak – kijelentették, hogy nem akarnak a város főbírója alá tartozni, és teljesen el akarnak szakadni a belső várostól, mert mindig alá voltak rendelve a polgárvárosnak. Végül 1730. június 10-én megkötötték az örökös szerződést, amelyben leírták, hogy a majorságbéliek az úrbéri szolgáltatásokat ezentúl egy összegben megválthatják, valamint mentesülnek a robot alól. A szerződés arról is rendelkezett, hogy a vámprivilegium immáron rájuk is kiterjed³². Azzal, hogy megkötötték a szerződést a külvárosiak, végleg elszakadtak a belsővárostól, és elkezdhették kiépíteni önálló igazgatásukat.

Az igazi problémát a várbirtokosnak a belsővárosban lakók jelentették, akik az Esterházyak minden lépésében saját jogaiknak a csorbítását látták. A további tárgyalások menete emiatt lassan haladt tovább és csak 1732. január 1-jén kötötték meg a felek az örökös szerződést, mely a polgárváros lakóit egy olyan helyzetbe kényszerítette, ami miatt a külső városiaknál jobban függtek a birtokosuktól. Számukra is volt lehetőség a szolgáltatások egy összegben való megváltására, valamint a legelőket is meghagyták nekik, de felszólították őket, hogy minden más vonatkozásban (egyéb szolgáltatások) legyenek engedelmesebbek a földesurukkal szemben.³³ Állandó konfliktusok forrása volt, hogy a majorságbéliek több jogot kaptak, mint a városiak. Esterházy Ferenc számára is kedvező volt a szerződés, de a polgárváros lakói viszont jogaik megsértését érezték abban, hogy nem sikerült elérniük azt, amit a majorságbélieknek. Ez az egyenlőtlen szerződés és viszonyrendszer megalapozta a konfliktust a lakosság eme két része között.

A következő birtokos, Esterházy Károly³⁴ igyekezett továbbfejleszteni az uradalmat, beleszólva a mezőváros életébe is. Ennek részeként visszavette a szabad házakat és telkeket, majd

³² Hudi 1994. 297. o.

³³ Uo.

³⁴ Egri püspök, Károly fia. Hudi 1994. 298. o.

azokat bérbe adta, ezáltal növelve az uradalom jövedelmét. Ez természetesen nem tetszett Pápa lakóinak, így a mezőváros érdekei szembekerültek az uradaloméval.³⁵ A konfliktus tetőpontja az volt, amikor 1769-ben Esterházy Károly urbáriumot akart rákényszeríteni Pápára. Ennek hatására a lakosok panaszlevelekkel fordultak a vármegyei úrbéri törvényszékhez. Az úrbéri lázadásnak és harcnak csak 1786-ban lett vége, amikor a belsőváros meg tudott egyezni a birtok tulajdonosával, és megemelt évi költségek árán, de meg tudták erősíteni az 1732-es szerződést.³⁶

2.4.2 Vallási és etnikai változások Pápán a 18. században

Az itt lakók egyik nagy problémáját a folyamatos ellenreformáció okozta. Az erőszakos rekatolizáció végre elérte célját, a protestáns többségű lakosság katolikussá vált a 18. század közepére. Maga a rekatolizáció folyamata már a pálos rend 1638-as betelepítésével megkezdődött, és a ferencesek behívásával csak tovább fokozódott. A ferencesek váltak a legsikeresebbé a hittérítés folyamán, egy fennmaradt forrás szerint 1760 és 1780 között 270 evangélikus és 217 református lakost térítettek át.³⁷ A 18. század folyamán a katolizáció egyre komolyabb eszközkhöz nyúlt. 1718-ban III. Károly (ur. 1711–1740) elrendelte, hogy a reformátusok adják át iskoláikat és templomaikat az Esterházyaknak, amit azzal indokolt, hogy megszűnt a végvári élet a térségben. A protestánsok ezt követően 1752-re pedig már az egyházukat is elvesztették.³⁸ A konfliktus majd csak 1781-től kezdett megoldódni, II. József (ur. 1780–1790) türelmi rendeletének hatására.

A lakosok életében a másik problémát a német és szláv nemzetiségek betelepítése okozta, ami az uradalom telepítéspolitikája következtében valósult meg. A német nemzetiségek 1733-ban érkeztek meg az akkor körülbelül 4 ezer fős mezővárosba.³⁹ Számukat pontosan nem ismerjük, és becslésekbe bocsátkozni nem lehet a forrásadottságok miatt, de mivel a birtokos engedélyezte számukra tanító tartását, biztosan elmondható, hogy a lakossághoz képest nagy számban érkeztek ekkoriban Pápára. A németek mellett megjelentek a zsidó vallású új lakosok is, akik szintúgy az Esterházyak telepítési politikájának köszönhatték új otthonukat.

³⁵ Hudi 1994. 298. o.

³⁶ Uo.

³⁷ Hudi 1994. 290. o.

³⁸ Hudi 1994. 293. o.

³⁹ Uo.

Megjelenésüknek leginkább gazdasági okai lehettek. Hitközösséget alakíthattak 1748-ban.⁴⁰ Az új lakók megjelenésével Pápa társadalma átalakult és megváltozott.

3. Pápai járás vallási összetétele a kora újkorban

A reformáció során a protestáns felekezetek megalakulásával új vallási központok alakultak ki ország szerte. Központtá vált például Debrecen, Sárospatak és Pápa is. Pápán az országban elsők között jelent meg az új, lutheránus hit,⁴¹ amiben nagy szerepet játszott az, hogy az akkori tulajdonos, Török Bálint és felesége, Pemflinger Kata, akik szintúgy a hitújítás mellé álltak. 1591-től Pápa a dunántúli református egyházkerülethez tartozott és a pápai egyházmegye központja lett.⁴² Itt volt megtalálható az országban az egyik legfontosabb református gyülekezet, ami jól látható abból is, hogy az itt szolgáló első lelkész gyakran töltötte be az egyházmegyei esperesi vagy a kerületi püspöki címet is.⁴³ Az itt élő református közösség viszont lassacskán csökkenni kezdett, amikor az Esterházy-család lett a birtokos a 17. század második felében. Ez annak köszönhető, hogy addig protestáns birtokosok kezében volt a terület, az Esterházyak pedig katolikusok voltak. Erőszakos katolizáció vette kezdetét. A fentekben már leírt módon, a különböző szerzetesrendek behívásával kezdték meg a katolikus hitre való visszatérítést. A rekatolizáció – melynek kezdetét 1660-ra teszik a pápai járásban – eszközei közé tartozott a protestánsok egyházi javainak elvétele, a vallásgyakorlatuk korlátozása is.⁴⁴

A 18. században tovább romlott a protestánsok helyzete. 1702-ben a birtokos, Esterházy Pál, az akkori nádor sürgette a pápai egyházgyakorlat megszüntetését, de tervezetét nem tudta végrehajtani, ugyanis a Rákóczi hűségére tért Esterházy Antal közbelépett. Reménytől vezérelve csatlakoztak a szabadságharchoz a protestánsok ebben a térségben (is), hátha vissza tudják szerezni elvett templomaikat. Volt, amit visszakaptak, de az erősen omladozott, anyagiak híján a felújításban segítséget nem remélhettek.⁴⁵

A református közösség e területen II. József türelmi rendeletéig vallási szempontból elnyomásban élt, a protestánsok nem gyakorolhatták szabadon a vallásukat. Az 1781-es

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Szakály 1994. 162. o.

⁴² Szakály 1994. 163. o.

⁴³ Szakály 1994. 163 – 164. o.

⁴⁴ Szakály 1994. 167. o.

⁴⁵ Bánkuti 1994. 212. o.

rendeletnek hála visszaépíthették templomaikat, valamint újból szabadon gyakorolhatták hitüket.⁴⁶ A katolikusok és a protestánsok harca jól tükrözi – leképezi – az Esterházy család és az uradalom lakóinak viszonyát is. A boszorkányperekben ennek ellenére nem láthatóak a nyomai a folyamatos vallási vitának, amelyek jellemezték ezt a területet a kora újkor folyamán, mert egyik perből sem derül ki a vádlott vallása és nem látható az sem, hogy esetleg az, hogy protestáns vallású lenne, befolyásolta volna a perek lefolyását és azok kimenetelét, azonban a rendelkezésre álló forrásmennyiség alapján nem zárhatjuk le a kérdést megnyugtatóan, mert ha közvetlenül nem is, de közvetetten húzódhattak meg vallási feszültségek is a pereskedések hátterében.

4. A boszorkányperek jogi háttere és az úriszéki eljárások menete

Ahhoz, hogy megértsük a boszorkányperek működését, fontos tisztázni azt, hogy milyen törvények és dokumentumok adták a jogi hátterét a pereknek, valamint, hogy hol – mely fórumo(ko)n – zajlottak le ezek. Az általam bemutatni kívánt perek mindegyike a pápai úriszék előtt zajlott, ezért elengedhetetlen röviden bemutatni az effajta bíráskodást és annak menetét.

4.1 Az úriszéki bíráskodás

Talán a legfontosabb, amint el kell mondani az úriszéki bíráskodásról, hogy annak hatáskörét a birtokos és az ő személyi, valamint területi jogai határozták meg.⁴⁷ Az úriszék szinte minden esetben ítéletet hozhatott, legyen szó bármely státusú, jogállású személyről: az uradalom jobbagyáról, vagy katonáról vagy városi polgárról, továbbá bármilyen jellegű bűncselekményről. Ezek mellett az uradalom területén található ingatlanok kapcsán is hozhattak döntést.⁴⁸ A másik kiemelendő jellemzője az úriszéki bíróságnak, hogy a joghatóságot nem egy helyhez, hanem az egész birtokhoz kötötték, tehát nem mindig ugyanazon a területen, településen tartották az úriszéket, hanem minden személy oda ment, ahol éppen akkor sorra került annak megtartása.⁴⁹ Vizsgálataink szempontjából tehát Pápa volt mindig a soron következő település, ahol az

⁴⁶ Hudi 1994. 293. o.

⁴⁷ Kállay István: Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX században. Budapest, 1985. 52. o.

⁴⁸ Kállay 1985. 52. o.

⁴⁹ Kállay 1985. 54. o.

úriszéket tartották a bemutatni kívánt perek idején. Ezt a joghatóságot az uradalmak folyamatosan fenntartották, és az nem szakadt meg akkor sem, ha idő közben más személyhez vagy családhoz került annak vezetése. Tehát az illetékesség nem a birtokost, hanem a birtokot követte.⁵⁰ Az úriszéknek alapvető feladata volt, hogy meghatározzák, kinek a joghatósága alatt állnak a felek vagy az a fél, akit perbe fogtak. Az úriszéken végbement bíraskodás esetén nem mindig az uradalom lakói vádolták egymást, gyakran a hivatalok is itt keresték az igazukat az uradalomban élőkkel szemben. Emellett vannak olyan esetek is, amikor az úriszék lemondott az eljárásról a város javára, de ezt minden esetben csak költségkímélés céljából tették.⁵¹

Az úriszék egyetlen esetben nem tudott teljes szabadsággal ítéletet hozni, méghozzá akkor, ha az illető, akit beidézték, nemes volt. Ugyanis az 1647. évi 22. törvénycikk tiltotta, hogy a nemeseket úriszéki bíraskodás alá kényszerítsék, ám ha a nemes önként vállalta, hogy aláveti magát az úriszéki joghatóságnak, akkor ez a fórum dönthetett a vele kapcsolatos ügyben.⁵² A nemesi kiváltság abban az esetben nem védte meg a nemest, ha olyasmit követett el, ami peres eljárás nélkül is büntethető volt. A törvénytől eltekintve, mondhatni, gyakoriak voltak a nemesek peres ügyeinek a megvitatása is az úriszék előtt. Ha a nemes önként nem egyezett bele, hogy ügyét az úriszéken tárgyalják akkor felterjesztették azt a vármegyéhez, bár ez minden esetben az uradalom sérelmével járt.⁵³ Ha mégis önként vállalta, hogy aláveti magát az úriszéknek, akkor nem volt mentes a kibecsültetés⁵⁴ alól sem. Ez a fajta büntetés akkor is kiszabható volt, ha a nemes lázadásban vett részt.⁵⁵ Ha a per két nemes között zajlott, az illetékesség már túllépte az úriszék hatáskörét, és ügyük rendezése a vármegye feladata lett.

Az úriszék az uradalom összes lakója felett ítélezhetett, még akkor is, ha az szabadságolt vagy leszerelt – obsitos – katona volt. Azt viszont fontos leszögezni, hogy ilyen esetben először meghatározták, hogy melyik bírói hatalom fog foglalkozni a katonák kérdésével. És ha a katonai hatóságok kérték, tanúkihallgatást vagy vizsgálatot is végezhettek az olyan személyekre kiterjedően is, akik amúgy az úriszék alá tartoztak.⁵⁶ Emellett fontos tényező, hogy a birtok területén található városok ügyei is a hatáskörük alá tartozott.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Kállay 1985. 55. o.

⁵² Uo.

⁵³ Kállay 1985. 57. o.

⁵⁴ A földesúr törvényes joga volt, hogy meghatározott keretek között az adott személyt (például: jobbágyot) telkéről kitette, kibecsültette. Ortutay Gyula (szerk.): Magyar Néprajzi lexikon. 3. kötet, K-Né. Budapest, 1980. 191. o.

⁵⁵ Kállay 1985. 57. o.

⁵⁶ Kállay 1985. 59. o.

Visszatérve az úriszékre, annak hatásköre nem csak a fent említettekre, de a magánvadás, a polgári, a magistratualis – azaz hivatalbeli –, továbbá a büntető ügyekre is kiterjedt.⁵⁷ Ha bűnügyekben járt el, akkor az adott vármegyének az egyik tisztviselőjének is jelen kellett lennie. Az úriszék ilyen esetekben is kiszabhatott súlyos pénzbeli vagy akár halálos ítéletet is.⁵⁸

Az úriszéki peres eljárások – melyek alá a boszorkányperek is tartoztak – menete leginkább a szokásjogon és nem rögzített szabályok alapján mentek végbe. Két típusát különböztetjük meg az eljárás rendjének, a sommás és a formális eljárást. Az úriszéki bíraskodást leginkább a sommás eljárás jellemezte, itt minden röviden és lényegre törően zajlott le. A perekről általánosságban elmondható, hogy egy-két ülés alatt befejeződtek⁵⁹, és ügyvéd sem vett részt ilyen eljárás során – ha részt vett volna, akkor a sommás eljárásból formális lett volna. Gyorsaság miatt az úriszék általában sommás procedúrára törekedett, és csak akkor tért át formálisra, ha a felek kérték, vagy az egyik perbe fogott nemes volt.⁶⁰ Elmondható, hogy az úriszéki perek általában sommás eljárásban mentek végbe. Egy ilyen eljárásnak a menete a következő: az alperest az uradalmi hajdú beidézi a tárgyalásra, majd kihallgatják. Az ügyész felszólal és előterjeszti a vádat, valamint elhangzik az alperes által mondott védelmi beszéd. Ezt követően kihallgatják a megjelent tanúkat, a bíróság ítéletet mond, amit egyből végre is hajtanak.⁶¹ Ilyen esetben nincs esély a fellebbezésre. Ha polgári perre került sor, akkor mindkét felet – tehát az al- és felperest – is beidézték az úriszék elé, és ott mondhatták el az egymás elleni érveiket, vagy felszólalhattak saját védelmük érdekében. Ezt követte az ítélethozatal. Tehát jól látható, hogy a sommás eljárás esetén az úriszék gyorsan véghez vitte a tárgyalást, valamint egyből meghozta ítéletét. Csak abban az esetben napolták el a tárgyalást, ha több bizonyítékra és azok részletesebb vizsgálatára volt szükség, de ez ritkán fordult elő. Minden esetben ezekről a perekről jegyzőkönyv készült, melyeken feltüntették a dátumot, a per tárgyát a felperes és az alperes nevét és más egyéb, fontos adatokat.⁶²

Ha a per nemes ellen zajlott, akkor csakis formális vagy más néven írásbeli eljárásban tárgyalhatták meg az ügyet.⁶³ Ilyen esetben az ország írott törvényeit és gyakorlatát vették alapul, a per időtartama megnőtt, a perbefogott már ügyvéddel is képviseltethette magát. Ezen eljárások során nemcsak a nemesek, de a visszaeső bűnözők vagy súlyos bűncselekményeket

⁵⁷ Kállay 1985. 60. o.

⁵⁸ Szakály 1994. 140. o.

⁵⁹ Kállay 1985. 109. o.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo.

⁶² Kállay 1985. 110. o.

⁶³ Kállay 1985. 113. o.

elkövető személyek ügyét is efféle eljárásban vitatták meg. Elmondható, hogy az úriszékek mindig a sommás és nem a formális eljárásra törekedtek.

A pereket meghatározta továbbá a bíraskodás két modellje is: a vádelven és a nyomozati bizonyítás elvén alapuló rendszer. A vádelven alapuló eljárás esetén a cél a károsult becsületének tisztázása volt. Ez leginkább a 11–15. században volt jellemző⁶⁴. Majd a kora újkor folyamán megjelent a nyomozati elv is a Magyar Királyság területén, ám nem tudta kiszorítani a vádelven alapuló rendszert. Ebben az esetben az elkövetés módján volt a hangsúly és nem a vádlott bűnösségén. Nagy hangsúlyt fektettek a tanúk kihallgatására is. Mindkét eljárás követése még a 17. században is erősen jellemezte a magyar joggyakorlatot.⁶⁵

4.2 A boszorkányokperek jogi alapjai

A boszorkányok, valamint a bűbajos személyek ellen az évszázadok folyamán rengeteg törvény született. Mégis, van két olyan munka, amelyek nagyban megalapozták és hozzájárultak a boszorkányperek egyre elterjedtebb végrehajtásához, a Magyar Királyság területén is. VIII. Ince pápa (1432–1492) 1484-ben kiadta *Summis desiderantes affectibus* című bulláját, amelyben elsőként tett említést a boszorkányokról és arról, hogy azok miképpen képesek megrontani az embereket.⁶⁶ Ebben a bullában nevezi ki inkvizítornak Jacob Sprengert⁶⁷ (1436/1438–1495) és Heinrich Kramert⁶⁸ (1430–1505), a két domonkos rendi szerzetest, akiknek a nevéhez kötődik az 1486-ban kiadott *Malleus Maleficarum* – Boszorkányok pörölye – című könyv,⁶⁹ amit gyakran – már-már tudományos közhelyként – a boszorkányperek – vagy az európai nagy boszorkányüldözések – elindítójaként is említeneek szerte a szakirodalomban. A könyv, mely kegyetlenségéről is ismert, eljutott a Magyar Királyság területére is, bár feltételezhetjük, hogy nem volt akkora hatással a hazánkban végbement boszorkányperekre, mint Nyugat-Európában, mert a magyar perek kegyetlensége nem vetekedhet azzal, amit a *Malleus Maleficarum*-ban leírtak.⁷⁰ Elsők között az olvasható ebben a „kézikönyvben”, hogy aki nem hisz a boszorkányok

⁶⁴ Kocsis Annamária: A Szabolcs, Szatmár és Bereg vármegyei boszorkányvadás társadalmi és kulturális háttere (1700–1783). PhD értekezés. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2024. 191. o.

⁶⁵ Kocsis 2024. 192. o.

⁶⁶ Schram Ferenc (szerk.): Magyarországi boszorkányperek 1529-1768. III. kötet. Budapest, 1982. 55. o.

⁶⁷ Latinul másnéven Jacobus Sprenger

⁶⁸ Latinul másnéven Henricus Institoris

⁶⁹ Schram III. 1982. 55. o.

⁷⁰ Uo.

létezésében, az mindjárt eretnek. Hiedelmek használatával írják le a könyvben a szerzők, hogy miről lehet felismerni egy boszorkányt, milyen vétségeket követnek el, és hogyan lehet ellenük védekezni.⁷¹ Részletesen mutatják be, hogyan okoznak kárt az állatokban – a tehenek tejének elfojtásával –, vagy rontanak meg embereket akár egy pillantással. Megkülönböztetik a boszorkányok három típusát: 1. aki ront és gyógyít is egyben, 2. aki ront, de nem gyógyít, 3. aki gyógyít, de nem ront.⁷² Tehát ha értelmezzük a leírtakat, itt ragadható meg az alapja annak a hiedelemnek, hogy a gyógyítók és a bábák igazából boszorkányok – következésképp érthető perbe fogásuknak gyakorisága. Ez a mentalitás a magyarországi perekben is tükröződött. A könyv utolsó fejezetében azt fejtik ki a szerzők, hogyan kell jogilag eljárni a boszorkányok felett. Itt különbözik leginkább az „útmutatás” a Magyar Királyság területén lezajlott boszorkányperektől, ugyanis Sprenger és Kramer kifejti, hogy nem szükséges szembesíteni a vádlottat az ellene felszólaló tanúkkal és nincs szükség arra, hogy megpróbálják a bíróság előtt megvédeni magukat⁷³. A magyar szokásjog ettől eltért, az utóbbiakra mind adott lehetőséget a vádlottaknak.

Ha a magyarországi boszorkányperek jogi hátterét vizsgáljuk, vissza kell mennünk egészen Szent István (ur. 1000–1038) koráig, ugyanis már az általa megalkotott törvények között is szerepeltek a boszorkányokról és azok megbüntetéséről szóló rendeletek. Viszont különbséget kell tennünk a középkori és a kora újkori boszorkányhiedelmek között. A 11–12. században a boszorkányok inkább átváltozásairól voltak híresek, és strigáknak nevezték őket, valamint egyházi fenyítéssel sújtották azokat, akiket rajta kaptak valamilyen boszorkányokra jellemző vétségen⁷⁴. Ezek a törvények még Szent László (ur. 1077–1095) uralkodása idején is érvényben voltak, és Könyves Kálmán (ur. 1095–1116) lesz az első uralkodó, aki megkérdőjelezi a létezésüket. Mégis látható egy folyamat, amelyben egyre szigorúbb büntetéseket rónak ki a varázslással, majd boszorkánysággal vádolt személyekre. Ezt jól mutatja az, hogy Buda város jogkönyvében megjelent a XV. század első felében a máglyán való elégetés is.⁷⁵

A magyar büntetőjogot sokáig – egészen a 17. század második feléig – a szokásjog használata jellemezte. Ez területenként eltérő volt és gyakran okozott konfliktust a bíraskodási gyakorlatban. Ennek hatására fogalmazódott meg az igény a szokásjog összeírására. Az uralkodó megbízásából Werbőczy István (1458–1541) volt az, aki munkához látott, és megalkotta a

⁷¹ Schram III. 1982. 56. o.

⁷² Schram III. 1982. 60. o.

⁷³ Schram III. 1982. 56. o.

⁷⁴ Béli Gábor: Magyar jogtörténet. A tradicionális jog. Budapest–Pécs, 1999. 121. o.

⁷⁵ Béli 1999. 122. o.

„Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae”⁷⁶ – rövidítve: Tripartitum – című gyűjteményt, melyet mind az országgyűlés, mind a király elfogadott, mégis elmaradt az uralkodó részéről a pecséttel történő megerősítése, így nem válhatott törvénnyé. Végül Werbőczy saját pénzén, 1517-ben Bécsben kinyomtatta. A gyűjtemény három részből áll, az elsőben a nemesség alapjogairól és egyéb jogokról, a másodikban a jogforrásról és perekről, míg a harmadik részben a partikuláris jogokról ír.⁷⁷ A crimen magiae, azaz a mágikus bűnök nem kaptak nagy hangsúlyt a munkában. A gyűjtemény fontossága számunkra abban rejlik, hogy hosszú ideig meghatározta a magyar bíraskodást és a büntetőjog intézményét is.

A következő jogi gyűjtemény, amelyet meg kell említeni, a III. Ferdinánd császár (ur. 1637–1657) által Alsó-Ausztriában, 1656-ban törvénybe iktatott „Forma processus iudicii criminalis seu praxis criminalis” – rövidítve Praxis criminalis –, melyet 1687-ben Kollonich Lipót (1631–1707) érsek utasítására kiadtak latin nyelven is a nagyszombati egyetem által.⁷⁸ Mária Terézia (ur. 1740–1780) reformjaiig ez adta az alapot a boszorkányok perbefogásának jogi lépéseire is. Azt viszont fontos leszögezni, hogy Magyarországon a boszorkányperek sose tartoztak a crimen exceptum – kivételes bűncselekmények – kategóriájába,⁷⁹ ezért is tárgyalhatta az ügyet akár a vármegye, akár az úriszék.⁸⁰ Eljutottak a Praxis criminalis által olyan demonológiai képzetek az országba, mint a boszorkányszombat, valamint a boszorkány és az ördög kapcsolata és az általuk kötött szerződés fogalma. Legfontosabb része számunkra a 60. artikulus, azon belül az 5. paragrafus, amely leírta, hogy a boszorkányság bűnét elkövetett embereket máglyahalállal kell büntetni. Maga a Praxis Criminalis az ördöggel való kapcsolatot alapvetőnek tekintette, így akiről tudták bizonyítani, hogy az ördöggel szerződést kötött, máglyán megégették. Emellett azt is tartalmazta ez a jogi kódex, hogy bűnnek számít, ha egy személy boszorkányságra csábít valakit – ilyenkor is máglyahalált kell kiszabni büntetésként⁸¹. Kitöltötte ez a jogi rendelkezés a lyukat a magyar jogban, és bár sosem emelték hivatalosan törvényerőre, mégis, szinte minden esetben alkalmazták a gyakorlatban. Például a nagy szegedi boszorkányperek során (1728) is előszeretettel hivatkoztak rá a boszorkányok perbefogása

⁷⁶ Magyarul: Nemes Magyarország szokásjogának hármaskönyve. Béli 1999. 6. o.

⁷⁷ Béli 1999. 7. o.

⁷⁸ Sz. Kristóf Ildikó: Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők – 2013-ban. In: Klaniczay Gábor – Pócs Éva: Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet Európában. (Valástudományi tanulmányok Közép-Kelet-Európából 1.) Budapest, 2014. 26. o.

⁷⁹ Tóth G. Péter: Boszorkánypánik és babonatérboly. Budapest, 2020. 133. o.

⁸⁰ Sz. Kristóf 2014. 26. o.

⁸¹ Béli 1999. 122. o.

során⁸². Emellett gyakran alkalmazták és hivatkoztak a Bibliára is, és a Szentírás azon részeire, amelyek a boszorkányságot taglalják. Így ítéletüket a bírák Isten szavával is alátámaszthatták.⁸³

A 18. századra viszont úgy látszott, kezdett átalakulni a boszorkányperek tartalma és azok értékelése is. A felvilágosult gondolkodás megjelenésével egyre inkább igényelték az úriszékeken a bizonyítékok bemutatását. Ettől eltekintve, mégis, sok ember vesztette életét ilyen perek következményeként, ezért Mária Terézia 1756. január 26-án küldött egy leiratot Pozsonyba a helytartótanácsához (Magyar Királyi Helytartótanács, latinul *consilium regium locumtenentiale Hungaricum*), amelyben leírta, hogy ámbár pereket boszorkányság vádjával indíthatnak úgy, mint eddig, de ha tortúrát akarnak alkalmazni, vagy netán halálra akarják ítélni a vádlottat, akkor az összes iratot előtte fel kell terjeszteni a helytartótanácsához.⁸⁴ Ezzel igyekezett az uralkodónő csökkenteni az ártatlan emberéletek elvételét. A leirat, mely érvényes volt az egész birodalomra, lassan eljutott az összes településre, de a kiadás évében még nem lehetett érezni hatását. Természetesen ezt a rendelkezést nem tartották be a legtöbb vármegyében, hiába nyomatékosította a helytartótanács, hogy minden halálraítélt periratát az ítélet végrehajtása előtt fel kell terjeszteni számukra.⁸⁵ Mária Terézia úgy érezte, szükség van egy újabb rendeletre, amely tovább szigorítja a boszorkányperek eljárását, ezért egy újabb határozatot hozott 1758. június 9-én. Ebben kifejtette, hogy a tortúra alkalmazása tilos, valamint, továbbítani kell a periratokat a Magyar Királyi Kancelláriának, továbbá a vádlottaknak Bécsbe kellett utazniuk, hogy ott hozzák meg a megfelelő döntést az ügyükben. Ezt megerősítette egy leiratban is még az év júliusában.⁸⁶ Természetesen nagy felháborodást váltott a rendelkezés, mert az belenyúlt az úriszék hatáskörébe. Végül az utolsó rendelet, amellyel véglegesen betiltotta Mária Terézia a boszorkánypereket, 1768. május 18-án érkezett meg Sopronba.⁸⁷ Ezzel jogilag véget ért a boszorkányüldözés Magyarországon, ám a gyakorlatban még ezt követően is történtek perek, bár jóval kisebb számban, mint korábban.

⁸² Tóth 2020. 133. o.

⁸³ Sz. Kristóf 2014. 27. o.

⁸⁴ Tóth 2020. 81. o.

⁸⁵ Tóth 2020. 82. o.

⁸⁶ Tóth 2020. 83. o.

⁸⁷ Tóth 2020. 84. o.

5. A pápai járásban lezajlott perek és értelmezésük

Pápa és a járás történelmét, valamint a korabeli bíraskodást megismerve jól látható, hogy az itt lezajlott perek nagy valószínűséggel alapvetően vagy két ember közötti nézeteltérés, vagy egy közösség belső konfliktusa miatt keletkeztek. A boszorkányperek kialakulásában nagy szerepet játszanak a természeti katasztrófák, melyek kiváltó okaként gyakran a boszorkánysággal vádolt emberek kerülnek előtérbe. A mi esetünkben erről nincs szó, jelenlegi kutatásom szerint nem volt Pápát és környékét érintő nagyobb természeti katasztrófa. Ez természetesen köszönhető földrajzi elhelyezkedésének is, ugyanis nincs mellette olyan nagyobb folyó, mint Szeged mellett a Tisza, amely áradás útján okozott károkat a városnak. A pereknek egyetlen egy közös pontja van azon kívül, hogy Pápán tárgyalták őket, az, hogy egyik sem végződött halálos ítélettel. Ez azért is érdekes, mert az első per idején – 1628-ban – még javában máglyahalálra küldték az elítélt boszorkányokat.

5.1 Kis Mátyásné és Sólyom Jánosné ügye

Az első perre, amelyet a pápai úriszéken tárgyaltak, 1628. március 9-én került sor, két évvel azután, hogy Esterházy Miklós átvette a birtok irányítását. Két férjes asszonyt idéztek be, Kis Mátyásné és Sólyom Jánosné.⁸⁸ Az ügyre vonatkozó fennmaradt forrásból nem derül ki semmilyen személyes információ a két asszonyról, csak annyit tudunk meg, hogy Császáron laknak. Ez az információ azért fontos, mert Császár már akkoriban (is) Komárom vármegyéhez tartozott.⁸⁹ Császár a Nyáry család birtokához tartozott, Esterházy Miklós pedig a házassága révén kapta meg ezt a települést is. Mivel az úriszék ekkor – 1628-ban – Pápán ülésezett, és a fent említettek szerint minden vádlottat, lakjon az illető bárhol az birtok területén, ott hallgatták ki, ahol éppen az úriszék ülésezett, érthetővé válik, hogy miért foglalkoztak Pápán két olyan asszony ügyével, akik jókora távolságra laktak a vizsgált térségtől.

A vád ellenük az volt, hogy Császáron a templom temetőjéből emberi koponyákat loptak, megfőzték azokat, és ezekből gyártottak ördögi szerszámot. Emellett ördögösnek is

⁸⁸ Varga Endre: Úriszék XVI–XVII. századi perszövegek. Budapest, 1958. 556. o.

⁸⁹ Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye és Komárom. Budapest, 1907.

tartották őket.⁹⁰ A két asszony nem jelent meg a beidézés napján. Az uradalmi ispán megpróbált felszólalni az érdekükben, hogy megvédje a két asszonyt. Mivel távol maradt a két hölgy, a bíróság proscribálta – száműzte – őket otthonukból. Az ispánt pedig arra kötelezték, hogy engesztelje ki a tisztartót, amiért két ilyen asszonyt próbált megvédeni.⁹¹

5.2 Szabó Jánosné (Katalin) és Finta Benedekné (Erzsébet) pere

A következő perre 1629. augusztus 14-én kerül sor, de elhúzódott egészen augusztus 28-ig. Ebben az esetben szintén két asszonyt idéztek be az úriszék elé, Szabó Jánosnét – leánykori nevén Katalint – és Finta Benedeknét – leánykori nevén Erzsébetet⁹². Róluk már több információ is kiderül a fennmaradt forrásanyagból: mindketten a Kup nevű településen laknak és Katalin már özvegyasszony volt a per idején. A dolgozatban bemutatott perek közül ez a leghosszabb, valamint ebben található a legrészletesebben a tanúk állításainak leírása is. Az ügy további érdekessége, hogy a felperes maga a birtokos, Esterházy Miklós nádor volt, és mivel ügyvéd is jelen volt az eljárásban – Bosnyák Pál személyében –, így felmerülhet a kérdés, hogy ez az eljárás formális volt és nem summás, ugyanis a per jellemzői ütköznek a fent említett kritériumokkal. A kérdés azonban a forrás szövege alapján megnyugtatóan nem dönthető el. Mindkét asszony természetesen ártatlannak vallotta magát, így a bíróság úgy határozott, hogy hozzanak 20-20 tanút, akik képesek ártatlanságukat bizonyítani, ha nem teszik, bűnösnek elítélik őket.

Először Katalin esetét tárgyalták 1629. augusztus 14-én⁹³ – a nő ekkor már egy ideje fogságban tartózkodott. Ekkor hallgatták ki a megjelent tanúkat, több mint ötven főt. A tanúkihallgatás érdekessége, hogy csak férfiakat hallgattak ki. A nyilatkozatok többsége arról szólt, hogy az egész település félt az asszonytól, mivel az több embert is megfenyegetett – ez volt az egyik leggyakoribb válasz a bíró kérdésére, a „nem hallottam semmit” mellett. Felszólalt Kup község bírója is az asszony ellen, mondván, Katalin ugyan meggyógyította, de később csak még erősebb fájdalmai lettek. A gyógyítást, mint vádat, többen is említik, olyannyira, hogy nagy a valószínűsége, hogy az asszony gyógyítóként kereste a kenyerét. Nem csak ez az egy vád jön

⁹⁰ A népi hiedelemben tudóst jelent, aki természetfeletti erővel rendelkezik. Rokon kifejezése a boszorkány, táltos, de gyakran a gyógyítókra is használták. Ortutay Gyula (szerk.): Magyar Néprajzi lexikon, 4. kötet. N-Szé. Budapest, 1981. 129. o.

⁹¹ Kállay 1985. 197. o.

⁹² Schram III. 1982. 286–291. o.

⁹³ A forrás szerint: 1629. Szent Lőrinc napja utáni első szombat. Szent Lőrinc napja augusztus 10-e.

fel a hölgy ellen, hanem például az is, hogy ördögös, varázsló, tyúkokat öl stb. Mégis, ami érdekes az ügyben, hogy a tanúk említenek egy másik asszonyt, Kotiánét (vagy Kotyánét) is, akiről többen is állítják, hogy Katalinnal együtt átkozott el másokat, valamint, hogy közösen paráználkodtak, pedig ez az asszony férjénél van – ugyanakkor Kotiánét nem idézték be a bíróság elé. A hosszú vádlajstrom tovább folytatódik a Zalai Péter gyermekének való ártással, amit két ember is állított. Egy rokona is felszólalt az asszony ellen: Szabó István a vádlott testvérének fia volt, és azt állította, hogy Katalin tehet férje haláláról. Ezek mellett szóba kerül egy Szabó Lőrincz nevű férfi is, de vele kapcsolatban csak paráznaságot említenek a tanúk.⁹⁴ Mint az jól látható, az asszony ellen felsorakoztak komoly vádak is, azonban egyiket sem tudták bizonyítani. Szabó Jánosné ítélete fennmaradt, azt augusztus 28-án hirdették ki. Annak ellenére, hogy nem tudott húsz embert hozni, akik igazolták ártatlanságát, csak tisztító esküre ítélték. Felszólalt az asszony és kijelentette, hogy ha valaha újból rajta kapják, azonnal vessék tűzre. Ebbe a nő veje, Nagy András is beleegyezett, és engedélyt adott arra, hogy ha esetleg kiderül az asszonyról, hogy bűnös, azonnal ítéljék el.

Augusztus 28-án a másik vádlott, Finta Benedekné⁹⁵ esetét is tárgyalták, bár az ő ügye jóval rövidebb leírásban maradt fent. Erzsébet sem tudott húsz embert a védelmére felhozni, de mivel az asszony ellen a vizsgálat során nem találtak semmilyen nyilvánvaló bűnt, így őt felmentették a vád alól.

A két asszony esetéből – de leginkább Szabó Jánosné peréből – látható és valamennyire leírható a település társadalmi helyzete. A boszorkányvádaskodás egyik legjellemzőbb alaphelyzete a szomszédok közötti nézeteltérés vagy a gyógyító és beteg közötti konfliktus.⁹⁶ Mindkét konfliktushelyzet/konfliktustípus jelen volt Szabó Jánosné esetében. Jól kivehető, hogy az asszony nem oktanul fenyegette Kup lakosait, néhány tanú említi, hogy az asszony kérését nem teljesítették és ezt követően fenyegette meg őket. Valamint, az asszony gyógyítóként dolgozott, és ahogy a hiedelmekből is következik, a rontást csak az tudja levenni, aki okozta⁹⁷. Tehát ha sikeresen meggyógyította betegét a gyógyító, azzal azt igazolta a korabeli mentalitás szerint, hogy ő maga rontotta meg a beteget, és ezzel könnyen boszorkányság gyanújába keverve saját magát. A sikertelen gyógyítás pedig bármilyen egyéb indok nélkül automatikusan boszorkányvádaknak te(he)tte ki a gyógyítót. Szabó Jánosné esetében tehát jól látható, hogy az

⁹⁴ Schram III. 1982. 287–291. o.

⁹⁵ Schram III. 1982 286–287. o.

⁹⁶ Kocsis 2024. 51. o.

⁹⁷ Kristóf Ildikó: Boszorkányok, „Orvos Asszonyok” és „Parázna Személyek” a XVI-XVIII. századi Debrecenben. *Ethnographia*, 1990. 438-466. o.

asszonyra neheztelt a falu, több konfliktusa is volt az ott lakókkal, így ez, valamint az a tény, hogy özvegy volt, tehát a falu marginális részéhez tartozott, adhatta az alapot arra, hogy Kup lakói össze fogjanak ellene és perbe fogják az asszonyt.

5.3 Fogas Bálintné (Kouach Katalin) pere

A következő asszony ellen komoly vádakot hoztak fel, köztük boszorkányságot és egy gyermek életének elvételét. Fogas Bálintné perére 1666. március 11-én került sor.⁹⁸ Az ügyét tárgyaló forrásban sem maradt fent sok információ az asszonyról, csak annyi derül ki, hogy férje még életben van, és hogy pápai lakos. Részletes tanúvallomás nem maradt fent ebben az esetben, de tudjuk, hogy mi történt. Ebben a perben is említenek a tanúk egy másik asszonyt – Jakoi Pannát –, de őt sem idézték be. A forrás szerint Pápan éjszaka egy gyermeket közösen az ördöggel együtt megöltek. Ez utalhat egy rituáléra vagy arra, hogy feláldozták a gyermeket az ördögnek, ugyanis ördögökkel cimborálónak nevezik az asszonyt. Emellett említik, hogy Ludverczet – azaz lidércet – is tartott, ami a népi hiedelmek szerint egy segítő szellem, aki a gazdájával él és olykor szexuális kapcsolatba lép vele.⁹⁹ Katalin elítélését szorgalmazta az ügyész. A férje lépett a nő védelmére, és azt állítva feleségéről, hogy esztelen és bolond, kérve, hogy ennek tudatában ítéljék el. A nő ellen a forrás szerint még bizonyítékot is tudtak felmutatni, inkvizíciós anyagokat, mégis, az ítélethozatalkor csak kiűzik a városból és eltiltják attól, hogy Pápan lakjon. Érdekessége az esetnek, hogy azért döntenek ekként, mert bolondos varázslatnak gondolják a nő tettét és nem ördögösségnek, tehát nem szabnak ki rá komolyabb ítéletet.

5.4 Farkas Margit ügyének töredéke

Farkas Margit esete¹⁰⁰, melyet 1672. szeptember 10-én tárgyaltak, azért is figyelemre méltó, mert a perbe fogott asszony rendelkezett két porfogóval/ügyvéddel, akik nemesek¹⁰¹ voltak. Szantolosi Ferenc és Atyai Benedek volt ez a két személy, akik az asszony miatt fogságba kerültek. A vádló Köteles Tamás volt, akiről nevén kívül nem derül ki egyéb információ a

⁹⁸ Schram III. 1982. 291–292. o.

⁹⁹ Ortutay 1980. 452. o.

¹⁰⁰ Schram III. 1982. 292–293. o.

¹⁰¹ Az *egregios*, latin szó áll a nevük előtt, melynek jelentése előkelő. (saját fordítás)

forrásból, a vád pedig ördögi babonákhoz köthető. Az asszony származását se ismerjük meg a forrásból, ugyanis, az a mondat, amelyből ez kiderülne, nincs befejezve. Amit viszont tudni lehet, az az, hogy vizsgálatot végeztek Devecserben az ügy miatt. A per kimenetele sem ismert, de az fennmaradt, hogy a fogva tartott asszony hajlandó volt aláveti magát az inkvizíciós vizsgálatnak.¹⁰²

5.5 Bolla Tamásné pere

Bolla Tamásné volt az utolsó, akit Pápán boszorkányperbe fogtak, 1715. április 20-án¹⁰³. Az asszonyról több információ is fennmaradt, köztük az, hogy Zichy János jobbágya volt, és Nagyszőlősen¹⁰⁴ lakott. Az, hogy más nemes jobbágyáról döntenek egy adott terület joghatóságán, érdekessé teszi az ügyet, hiszen eredetileg az adott terület úriszéknek volt ehhez joga. A vádló az ügyben egy Szabó Éva nevű nő, aki azt állítja, hogy amikor még Nagyszőlősen élt, két tehene teje elapadt. Bolla Tamásnéhoz ment panaszkodni, és az asszony babonáságot javasolt neki a probléma megoldására. Amikor Szabó Éva végre akarta hajtani, amit Bolla Tamásné javasolt neki, rajtakapták a faluban, és ezért a nőt a közösség megbüntette, de több információ nem derül ki az esetről. Most azért kérte Bolla Tamásné perbe fogását, hogy gátat szabjanak „rossz természetének”. Hogy mi is történet a továbbiakban, azaz a per további kimenetele azonban nem ismert.

6. Összegzés

A forrásokból jól kivehető, hogy ezeket a pereket leginkább az együttéléssel és a falu, mint közösség konfliktusaiból álló problémák vezérelték. Ebbe illeszkedik bele a boszorkány, mint bűnbak, aki egy közösség problémáiért felel. A közösség kivetítette a problémáit egy személyre, ami lehet akár a konfliktuskezelés korabeli formájának is tartani.¹⁰⁵ A boszorkányképzetek – a boszorkányok hiedelemalakjáról szóló információk – csak megerősítésként kellettek a közösség számára. Az esetek túlnyomó többségében nem a boszorkányhiedelmek állnak fő bűnként az

¹⁰² A per hiányossága, befejezetlensége és rövid leírása miatt nehezen értelmezhető.

¹⁰³ Schram Ferenc (szerk.): Magyarországai boszorkánypercek 1529-1768. II. kötet. Budapest, 1983. 544. o.

¹⁰⁴ Ma Somlószőlős a település neve.

¹⁰⁵ Kocsis 2024. 9. o.

úriszék előtt, hanem valamilyen konfliktus húzódik meg a háttérben, amely felütötte a fejét a közösségben és a konfliktus egy vádaskodás formájában jelenik meg a bíróság/úriszék előtt. Ennek ellenére megállapítható, hogy a vádlottak többsége Pápán és térségében a források tanulsága szerint rendelkezett azokkal a tipikus jellemzőkkel, amelyek miatt egy asszonyt boszorkánynak kiáltották ki. Ilyen volt az özvegység vagy a gyógyítás. Az esetek érdekessége, hogy egyik sem végződött halálos ítélettel, pedig két alkalommal is említene a források gyilkosságot, ám a perekből, úgy tűnik, nem tudták ezeket a vádakát bizonyítani a tanúk. Továbbá, minden főúri úriszék rendelkezett pallosjoggal¹⁰⁶, ami ahhoz kellett, hogy valakit halálra tudjanak ítélni. Kizárható, hogy a pápai úriszék nem rendelkezett ezzel a joggal, és emiatt maradtak volna el a halálos ítéletek.

A dolgozat a bevezetésben feltett kérdésre, miszerint miért is nem alakult ki Pápa és környékén nagyobb boszorkányüldözés, pedig több választ is lehet adni. A pápai járásban azért nem volt nagyobb boszorkányüldözés, mert a térség történelmében kevés olyan nyugodt időszak volt, ami teret adhatott/engedhetett volna a boszorkányperek kibontakozásának. Azzal, hogy a 16. században végvári vár lett a településből, sőt volt, hogy elnéptelenedett, nem volt lehetőség arra, hogy boszorkánysággal gyanúsítsanak embereket. Az újra település után, a birtokossal folytatott konfliktusok idején, a béke időszakban volt lehetőség egy-két boszorkány elítélésére. A 18. században viszont a folyamatos küzdelem az Esterházy családdal, valamint Pápa lakosainak egymással való nézeteltérései újból megakadályozták a boszorkányüldözés kialakulását, mert teret engedtek a konfliktusok kiélésének. A boszorkányperek kutatásában evidencia, hogy azok igazából nyugodt, békés időszakban tudnak kialakulni, amikor politikai vagy helyi trauma nem éri a közösséget, és mondhatni egy reakcióként jönnek létre válaszul valamilyen külső csapás – általában természeti – katasztrófára. A pápai perek idejéből, azonban nem maradtak fenn források természeti katasztrófára – tűzvészre, aszályra stb. – utaló források sem, tehát a váratlan, külső természeti csapásra adott közösségi reakció sem adott indokot a boszorkányüldözés kialakulására.

Összegzésként elmondható, hogy úgy látszik, Pápa és a pápai járás kora újkori történelmében szinte minden esetben megtalálható volt a közös ellenségkép – hol a reformátusok, hol az Esterházyak vagy a törökök –, és nem volt olyan természeti csapás sem, amelyre ne tudtak volna választ adni a lakosok. Következésképp, nem volt szükség bűnbakra, tehát a boszorkányok hibáztatására és perbe fogására. Azokban az esetekben, amikor mégis ez megtörtént, a

¹⁰⁶ Kállay 1985. 20. o.

közösségnek volt valamiféle konfliktusa – gyógyítás, irigység, szokatlan viselkedés miatt – egy-egy asszonnyal, amit úgy oldottak meg, hogy boszorkánynak kiáltották ki az illetőt. Ebből a gondolatmenetből következhet, hogy talán azért nem ítélték halálra senkit sem, mivel az úri-szék úgy látta, hogy ez szimplán két vagy több ember közötti nézeteltérés és a konfliktust már az is megoldja, ha a vádlottat eltávolítják a közösségből, például száműzik a településről, ami úgy tűnik gyakori büntetés volt. Mondhatni, a jogi eljárás mag és ez az ítélethozatali gyakorlat nem engedte kibontakozni az esetleges üldözéseket, és ezért lehet azt mondani, hogy a pápai járásban nem alakult ki boszorkányüldözés a kora újkorban.

7. Bibliográfia

7.1 Forráskiadványok

Schram Ferenc (szerk.): Magyarországi boszorkányperek 1529-1768. I. kötet. Budapest, 1983.

Schram Ferenc (szerk.): Magyarországi boszorkányperek 1529-1768. II. kötet. Budapest, 1983.

Schram Ferenc (szerk.): Magyarországi boszorkányperek 1529-1768. III. kötet. Budapest, 1982.

Tóth G. Péter (szerk.): A magyarországi boszorkányság forrásainak kataszttere 1408-1848. Veszprém, 2000.

Varga Endre: Úriszék XVI–XVII. századi perszövegek. Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 5. Budapest, 1958.

7.2 Szakirodalom

Bánkuti Imre: Pápa története a török uralom végétől a szatmári békéig (1683-1711). In: Kubinyi András (szerk.): Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa, 1994. 201 – 223. o.

Béli Gábor: Magyar jogtörténet. A tradicionális jog. Budapest – Pécs, 1999.

Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye és Komárom. Budapest, 1907.

Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI-XVII. században. Budapest, 1954.

Fülöp Éva Mária: A pápa-ugod-devecseri Esterházy-uradalom megszervezése és gazdálkodása a 18. század folyamán. In: Kubinyi András (szerk.): Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa, 1994. 225 – 281. o.

Hudi József: Pápa város önkormányzatai a 18. században (1730-1795). In: Kubinyi András (szerk.): Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa, 1994. 287 – 320. o.

Katus László: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711-1914. Pécs, 2021.

Kállay István: Úriszéki bíráskodás a XVIII-XIX században. Budapest, 1985.

Klaniczay Gábor: A boszorkányüldözés története. Budapest, 2022.

Kocsis Annamária: A Szabolcs, Szatmár és Bereg vármegyei boszorkányvadás társadalmi és kulturális háttere (1700–1783). PhD értekezés. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2024.

Kristóf Ildikó: Boszorkányok, "Orvos Asszonyok" és "Parázna Személyek" a XVI-XVIII. századi Debrecenben. Ethnographia, 1990. 438–466. o.

Kristóf Ildikó: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem.” A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. Debrecen, 1998

Ortutay Gyula (szerk.): Magyar Néprajzi lexikon. 3. kötet, K–Né. Budapest, 1980.

Ortutay Gyula (szerk.): Magyar Néprajzi lexikon, 4. kötet. N–Szé. Budapest, 1981.

Pócs Éva: Malefícium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok. (Sopron vármegye, 1529–1768.) In: Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve. XVIII. Szerk. Szilágyi Miklós. Budapest, 1995. 9–66. o.

Szakály Ferenc: Pápa a török korban. In: Kubinyi András (szerk.): Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa, 1994. 125 – 196. o.

Szakály Ferenc: Virágkor és hanyatlás 1440-1711 (Magyarok Európában II.) Budapest, 2006.

Sz. Kristóf Ildikó: Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők – 2013-ban. In: Klaniczay Gábor - Pócs Éva: Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet Európában - Vallástudományi tanulmányok Közép-Kelet-Európából 1. Budapest, 2014. 17–62. o.

Tóth G. Péter: Boszorkánypánik és babonatéboly - Vallásantropológiai tanulmányok
Közép-Kelet-Európából 8. Budapest, 2020.